

Катерина Коротич

**Прагматика мовних засобів на позначення дитини
в зовнішньому асиметричному спілкуванні
(за автобіографічними повістями М. Стельмаха)**

У статті схарактеризовано прагматичні особливості номенів на позначення дитини в зовнішній асиметричній комунікації. Ці мовні засоби проаналізовано за ставленням номінатора до названої людини, їх функціями, гендерними особливостями та его-станами співрозмовників, участю в комунікативних тактиках, оцінкою, ознаками, покладеними у внутрішню форму слова, та актуалізацією відповідних концептів народної мовної картини світу.

Ключові слова: асиметрична комунікація, комунікативна тактика, прагматика, номен, внутрішня форма слова, оцінка, сема, его-стан.

© Коротич К., 2011

Розгляд мовних аспектів комунікації на сьогодні тільки розпочинається в українській лінгвістиці, і їх вивчення є важливим та актуальним, оскільки дозволяє розв'язати ряд теоретичних і практичних завдань. Вербальне спілкування з дитиною в комунікативному аспекті на сьогодні частково досліджене тільки на англomовному матеріалі. Це роботи А. А. Бігарі, у яких виявлено основні комунікативні стратегії і тактики спілкування в межах рольової конфігурації БАТЬКИ-ДИТИНА та описано засоби їх реалізації [2]. О. М. Галапчук дослідила вікову диференціацію мовленнєвої поведінки дітей / підлітків і дорослих, зокрема особливості стратегій і тактик діалогічного дискурсу в різних мовленнєвих ситуаціях та специфіку форм звертання як одного із засобів передавання адресатності в діалогічному дискурсі, виявила ситуативно-вікову детермінованість останніх [3]. А. А. Семенюк виокремила й описала лексичні, синтаксичні та стилістичні засоби вираження комунікативних стратегій і тактик, які забезпечують кооперативну мовленнєву взаємодію членів родини [5]. С. А. Хименко, проаналізувавши ситуації родинного спілкування, схарактеризувала типову мовленнєву поведінку матері як мовної особистості [7]. Необхідно зауважити, що всі ці дослідження присвячені комунікації в родині, натомість роботи із цієї проблематики, як виконані на україномовному матеріалі, так і ті, що стосуються спілкування дитини не з членами родини, нам не відомі. Пропонована розвідка покликана частково заповнити цю лакуну у вітчизняній комунікативістиці, оскільки ми маємо на меті з'ясувати прагматичне навантаження мовних засобів на позначення дитини дев'яти-десяти років у реалізації комунікативних інтенцій мовців в асиметричному спілкуванні. У ранішій роботі [4] ми розглядали асиметричне (тобто нерівноправне за статусом) спілкування між батьками та дитиною в українській селянській родині початку 20-х років ХХ століття на матеріалі автобіографічних повістей М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять» і «Щедрий вечір». Цього ж разу продовжуємо наші спостереження, аналізуючи прагматичне навантаження назв дитини в її спілкуванні з дорослими односельцями (у побуті, а також у школі й бібліотеці). У повістях письменник відобразив ледь не з фотографічною точністю себе в дитинстві, тому ці твори дають достовірний для комунікативного аналізу матеріал.

Як показали наші спостереження, номен на позначення дитини мовці використовують передусім для її ідентифікації, зазвичай у цих ситуаціях такі назви є нейтральними. Це насамперед прямий номен – повне (*Михайло*) або зменшене ім'я хлопчика (*Михайлик*). Сам хлопець відрекомендує себе повним іменем, що підтримують і дорослі, називаючи його так у відповідь:

- Як тебе звати?
- Михайлом.

– Славне ім'я [6:546].

В офіційній комунікації з чоловіками (бібліотекарем і завідувачем хати-читальні) хлопчика так само називають повним іменем, тоді як у неофіційній – із вчителькою поза школою та односельцями – дорослі комуніканти зазвичай використовують зменшено-пестливе найменування *Михайлик*, акцентуючи конотемою *-ик-* сему 'дитина' та виражаючи симпатію до співрозмовника:

– Сідай, **Михайлику**, провезу, як президента, і плати не візьму! – крутнув дядько батоном над головою, а лошата прищулили вуха [6:632].

Варіанти імені *Михайло* чи *Михайлик*, на наш погляд, часто є маркерами его-станів [1], у яких перебувають адресанти і в яких мислять адресата, вбачаючи в ньому, відповідно, Дорослого або Дитину й самі перебуваючи Дорослим чи Батьком. Показовим є спілкування хлопчика із дядьком Себастьяном, який серйозно й дружньо ставиться до героя. Дядько Себастьян використовує і те, і інше ім'я, але переважає повна форма, яка на вербальному рівні акцентує рівноправність стосунків у дружбі (спілкування Дорослого з Дорослим):

А сам [хлопчик – К. К.] думаю: “Невже я колись зможу аж учителя доскочити?”
 – Дядьку Себастьяне, ви не тес... не підсеміюєтесь?
 – Ти про що? – голова комнезаму назбирує навколо очей добрі зморшки.
 – Про те, що навіть я учителем зможу колись стати?
 – Не жартую, **Михайле**... От колись, як вивчишся, згадаєш мої слова, згадаєш і мене, уже старого. І тоді в хату мою заглянеш – і мене чогось научиш. Не забудеш? [6:532].

Для ідентифікації героя, крім імені, використовують і розгорнутий описовий номен, в основу якого покладено належність до певної родини (*Панасів син*), що було важливо для сільського спілкування тих часів.

Дорослі в спілкуванні з Михайликом застосовують традиційні нейтральні номени *дитина*, *малий* і *хлопець* із семами 'дитячий вік' і 'чоловіча стать', виділяючи відповідні ознаки героя й маркуючи позиції у спілкуванні (Батько з Дитиною). Лексема *дитятко* на позначення хлопчика дев'яти-десяти років використовується не стільки для його називання, скільки з прагматичною метою, оскільки виражає симпатію, ніжність і вдячність жінки, голодному синові якої Михайло віддав насіння:

“Спасибі, **дитятко**, не треба більше, ой, не треба [сипати насіння – К. К.]”, – прихилила до мене скорбні очі, розгонисті брови, і я на своїй щоді почув дотик її уст і сліз [6:471].

Так само прагматично навантажені лексеми середнього роду *мале*, *воно*, *босе*, *пшеничне* виражають симпатію мовців до Михайлика

Невже ти, **пшеничне**, вмієш жати? [6:610]

й можуть використовуватися в тактиці захисту, акцентуючи дитячий вік героя:

А може, ми його пропустимо в театр? Хай подивиться **мале**. Скільки **воно** там місця займе? [6:561].

Кількаслівні номени зі складниками *дитина*, *дитя* доследи використовують у тактиках похвали (*хазяйська дитина*), торгу

Не будь **циганською дитиною**, – припиняє торг Юхрим [6:473]

або в жартах:

Дядько Іван, очевидно, догадався, що передав куті меду, і вже підходить з іншого боку:

– А ти часом не **циганське або волоське дитя**?

– Та ні, я біленький. А от ваша Люда чорнява, – може, вона волошка? [6:641].

У цьому разі прикметникові компоненти наведених кількаслівних номенів уточнюють їх семантику й відповідні риси дитини, важливі для адресантів.

Пейоративні номени *пуцьвірінок*, *жовтодзюб*, *дрібнота* із семою 'недорослість' та виразною внутрішньою формою маркують мовну поведінку негативно налаштованого до героя співрозмовника, який зверхньо ставиться до дитини:

Юхрим підозріло черкнув мене поглядом раз, удруте і в'їдливо запитав: "У тебе, **жовтодзюбе**, є баланс у голові?" [6:639].

Добре, дам тобі, **пуцьвірінку**, почитати книгу, але принеси за це в подяку дядьку Юхриму чотири склянки гарбузового насіння [6:464].

Хлопця, акцентуючи його стать, зростання й рівноправність стосунків у комунікації чоловіка з чоловіком, Дорослого з Дорослим, уже згадуваний дядько Себастьян досить часто називає *парубче*:

"Здоров, **парубче!**" – весело і так само без насмішки вітається зі мною голова комнезаму ще й подає руку [6:530].

Перлюкутивний ефект від такого спілкування передано фразою автора:

Хіба лише від цього не переймешся більшою повагою до чоловіка і не подумаєш про себе, що й ти чогось варт? [6:530].

Через погані або нерозумні вчинки хлопчика доследи вживають на його позначення негативнооцінні номени *халамидник*, *непослух*, *шибеник*, *заводіяка*, *надзигльований*. Мета зазначених пейоративних мовних засобів – вплинути на дитину й запобігти такій поведінці в майбутньому:

– Діду, розкажіть, як вас упхнули у війну, – зжаліснів мій голос.

– Нема там чого розказувати, нема чого й слухати, – насупив, накошлатив оті брови, яких би вистачило на двох дідів. – Он краще біжи до воза, найди вагани й ложки в пілочці, та й подумасмо, що робити з кулешем.

– Ми вже вечеряли, діду.

– Біжи, біжи. Мій куліш сам Котовський так їв, що аж за вухами ляцало, ще й підхвалював.

– Ой! Справді сам Котовський їв? – завмираю, мов заворожений. – То ви його бачили?

– Навіть фотографію з нас обох робили.

– Розкажіть, діду!

– А що тобі дід сказав? Бачу, і ти **непослухом** вдався.

Я одразу ж побіг до воза... [6:611].

Широковживаними в асиметричній комунікації дорослих із дитиною є негативнооцінні двокомпонентні номени, першою частиною яких є займенник *такий* (зрідка – *який*): *такий дзигльований* (виражає невдоволення, використовується в тактиці догани), *такий недоколиханий* (невдоволення), *який планетний* (здивування):

Насмішечки, заводяюко, починаєш сооружати над старшими? Де ти взявся **такий дзигльований**?» [6:463]. –

причому займенник *такий* може вживатися й самостійно, без уточнювального прикметникового або діеприкметникового компонента, що називає справжню або приписувану дитині ваду, набуваючи негативної оцінки в контексті й функціонуючи в тактиці догани:

– Оце дочекався помічі! – батько так зиркнув, що мені в очак і під ногами закружляв весь ярмарок.

– Так-так, – нахмарився й дядько Трохим. – А ще й у школі науки проходить. То й бери **такого** на ярмарок [6:659].

У тактиці догани може функціонувати й трансформований фразеологізм із аналізованим компонентом *сякий, а не такий*:

Ти чого, **сякий, а не такий**, на холоді вухналі куєш зубами? [6:443].

Крім традиційних пейоративних номенів, у розглядуваній комунікації дорослі – представники інших соціальних шарів (молоді син священика і представник «нового чиновництва») – послуговуються лексикою з високим стилістичним забарвленням, негативнооцінною або іронічно вжитою:

... панич весело вигукує [у ситуації, коли хлопчик, який дуже любить читати, прийшов просити у священика книжку – К. К.]:

(1) – От і **вчений муж** зволили до нас прийти! [6:528];

(2) – Дядьку Юхриму, – з опаскою торкаю парубка за не простецьке, а з мудруватим вирізом галіфе...

– Ти язиком говори, а рукам свободи не давай: вони у тебе земляничним милом не пахнуть. – Юхрим застерезливо піднімає палець правої руки, а лівою поправляє своє зобиджене галіфе. – Чого тобі, **печестивцо**? Може, по параграфу похристосуватися хочеш? [6:463].

Іронічно вживаними на позначення хлопчика є й номени *читальник* та *який він кебетний* із семою 'розум', що засвідчує негативну наляштованість мовців.

Дещо схожі за моделлю на ідентифікаційний нейтральний номен *Панасів син* кільकाслівні номени *отецький син*, *нащадок отого язикослова*... є, на відміну від нього, експресивними й функціонують у комунікативних тактиках докору (1) або образи (2) адресата:

(1) – От люблю, коли якась комерція є! – нарешті розвеселився дядько Трохим і гримнув на мене: – Як же ти, **отецький сину**, міг такого намолоти? Га?

Я спідлоба глянув йому у вічі й відповів:

– Бо мене мій тато вчили говорити тільки правду.

– Усюди, але не на ярмарку! – заграв очима батько. – В торгу і святі правди не кажуть, – неінтересно торгуватись буде [6:660];

(2) Дядько Сергій зневажливо повів на мене берданкою. – Чий він?

Люба сказала. У мисливця одразу позимніли не тільки очі, а й усе вузькувате обличчя. Він презирливо обдивляється мене з голови до ніг і починає жувати губи:

– Так-так-так. Виходить, ти **нащадок отого язикослова, що верховодить у комзліднях і все щось має проти мене?** Га? [6:600].

Зниженими лексемами *шибеник*, *шибайголова*, *збитошник* на позначення бешкетника дорослі можуть послуговуватися не тільки в ситуації, коли хлопець справді зробив поганий вчинок, а й у фатичній комунікації:

– Ти чого, **шибенику**, регочеш? – несподівано обізвався збоку дядько Микола...

– Хіба, дядьку, не можна? – сміючись, зупиняю перед ним коняку.

– В пісний день не можна.

– А я вже сьогодні скоромину їв.

– Осквернив себе м'ясоїдженням? – погрізнішали в дядька обличчя й серписті вуса.

– Осквернив, – смиренно кажу, одразу догадавшись, що дядько Микола тільки вдає з себе сердитого [6:522].

У тактиці похвали використовуються позитивнооцінні номени *нідомагач*, *помічник* із семою 'праця'; *свіжсопам'ятний* з інтенсифікованою семою 'гарна пам'ять'; фразеологізм *не промах* із семою 'кмітливість'; кільकाслівний номен *хазяйська дитина* із семою 'господарність', які відображають традиційні гарні якості: хазяйновитість і розум, – що цінувалися селянами.

Натомість лексема *кавалер* на позначення одягненого в нове галіфе Михайлика, ужита шкільним сторожем у похвалі, викликала в хлопчика негативну реакцію, виражену емоційним метамовним коментарем:

В школі моє галіфе помітили і сторож, і учні, і вчителька. Учні вітали нову одяганку сміхом, різними вигуками і підняли мене на ура; учителька ж посміхнулася і схвально кивнула головою, а сторож назвав мене **кавалером** і на якийсь час притьмарив мою радість. **Це ж треба видумати ось таке паскудне слово!**» [6:663–664].

На нашу думку, такий зворотний перлокутивний ефект могли спричинити і гендерні, і тогочасні ідеологічні асоціації, пов'язані зі словом *кавалер*.

Субстантивований прикметник *пшеничний* / *пшеничне* є прізвиськом дитини за кольором волосся й функціонує у фатичній комунікації,

де важливим є вираження симпатії. Прикметно, що цей позитивнооцінний номен своєю внутрішньою формою акцентує концепт ПШЕНИЦЯ селянської мовної картини світу.

– Діду, а Григорій Іванович теж дерев'яною чи якою ложкою їв куліш?

– Дерев'яною, тільки трохи більшою за твою, – змовницьки посміхнувся старий і потягнув мене за чуба. – Все, **пшеничний**, хочеться знати?

– Ой, хочеться! Це ж так цікаво! [6:611].

Мовну чутливість і спостережливість комунікантів відображають номени, що фіксують якості Михайлика, його реакції (*неймовірник*, *дотепник*), сталі чи ситуативні соціальні ролі в певній ситуації (*школяр*; *гість*, *спільник*, *продавець*). Скажімо, okazіоналізм *неймовірник* відображає реакцію дитини на слова дорослого, відразу схоплену останнім і відтворену у влучній формі ситуативного найменування:

– І що це за мода пішла в дорослих – обманювати малих, – кажу я ображено їй, махнувши рукою, повертаю до хати. Але на моє плече лягає цупка рука дядька Стратона.

– Почекай, **неймовірнику**, ніхто й не думав тебе обманювати. Я сушу правду кажу тобі, хлопче [6:468].

З гендерного погляду можна простежити чітку закономірність номінації дитини: позитивно налаштовані до хлопчика чоловіки та жінки старшого й похилого віку називають його переважно номенами із семою 'дитина'; чоловіки середнього віку використовують звертання *хлопче*, а у відносно рівноправній дружній комунікації – *парубче*. Для мовлення жінок характерні пестливі форми (*дитятко*, *діточки*), інколи інверсійні фольклорно-поетичні найменування (*лебедята мої*, *жнець молодий*), що, на нашу думку, зумовлено закоріненістю народної картини світу в селянській свідомості й через це актуалізацією у відповідних сталих ситуаціях (наприклад, жнив) її концептів, що й спричинює називання людини фольклорними висловами. Займенник *мій* у складі позитивнооцінних номенів використовують лише жінки (на наш погляд, уживання присвійного займенника в номінації маркує своєрідне мовне «привласнення» об'єкта зовнішнього світу, названого за допомогою цього займенника, і знов-таки асиметричне спілкування Батька з Дитиною), на відміну від займенника *такий* у ролі складника негативнооцінних номенів, який використовують представники обох статей, але все-таки переважно чоловіки.

Цікаво, що мовлення дівчини Мар'яни, представниці іншої вікової категорії й статусу, є значно різноманітнішим щодо номінації героя внаслідок яскраво вираженої симпатії до хлопчика та емоційності й психологічної «відкритості» адресантки у спілкуванні. Це субстантизовані прикметники *малий*, *дорогий*, *дороженький*, *дурненький*; кількаслівний номен *моя радість* і тільки зменшене ім'я *Михайлик*, більша ча-

стина яких своєю семантикою або суфіксальною конотемою (-еньк-) акцентує симпатію, позитивне ставлення до дитини.

Натомість мовлення негативно налаштованої старшої жінки, тітки Марійки, яка в спілкуванні з хлопчиком реалізує тактику догани, містить лише пейоративні номени *пошкодерник*, *причуда* та іронічно вжиті номени *господар*, *сякий-такий господар*. Вершиною тітчиної ампліфікації стає подвійний номен *хазяїн-господар*, який посилює вкладене нею глузування.

Зневагу молодий чоловік-співрозмовник із вищим рівнем освіти або соціальним статусом, на відміну від старших чоловіків-селян, як уже було зазначено, може передавати лексикою із високим стилістичним забарвленням (*нечестивець*), яка може бути ще й іронічно забарвленою (*вчений муж*). До речі, слова з нейтральним або позитивним оцінним компонентом у зверхньому мовленні молоді іншого соціального прошарку також набувають негативної оцінки (*читальник* у вираженні невдоволення).

Таким чином, використання номенів на позначення дитини під час асиметричної комунікативної взаємодії між дорослими (не батьками) й малим Михайликом залежить, як показали наші спостереження, від багатьох екстралінгвальних чинників: мети (ідентифікація, вираження симпатії або антипатії), комунікативної тактики, ставлення до адресата, его-станів мовців (Дорослий, Батько чи Дитина), актуалізованих концептів селянської мовної картини світу. Чимало важить статус адресанта, його характер; свою роль відіграють і гендерні особливості та вік номінатора. У цій розвідці ми лише частково схарактеризували умови й причини функціонування таких номенів, тому вважаємо доцільним подальше дослідження симетричного й асиметричного спілкування між дорослими та дітьми на різноманітному мовному матеріалі.

Література

1. Берн Э. Трансакционный анализ и психотерапия / Берн Эрик. — СПб.: Братство, 1992. — 224 с.
2. Бігарі А. А. Дискурс сучасної англomовної сім'ї : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Бігарі Адріана Андріївна. — К., 2006. — 21 с.
3. Галапчук О. М. Вікова диференціація стратегій і тактик дискурсу в сучасній англійській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Галапчук Олена Михайлівна. — Х., 2000. — 18 с.
4. Коротич К. В. Прагматичне навантаження мовних засобів на позначення дитини в родинному спілкуванні (за автобіографічними повістями М. Стельмаха) / К. В. Коротич // Вісн. Харк. нац. ун-ту

ім. В. Н. Каразіна. — 2010. — № 910. — Сер. : Філологія. — Ч. I. — С. 507—511.

5. Семенюк А. А. Гендерні та вікові особливості кооперативної мовленнєвої поведінки в сімейному дискурсі (на матеріалі сучасної англійської мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Семенюк Антоніна Афанасіївна. — Донецьк, 2007. — 22 с.

6. Стельмах М. Твори в семи томах. — Т. 4 / Михайло Стельмах. — К. : Дніпро, 1983. — 712 с.

7. Хименко С. А. Аналіз особливостей мовленнєвої домінанти мовної особистості матері (на матеріалі сучасної англійської мови) [Електронний ресурс] / С. А. Хименко // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. — 2005. — № 23. — С. 211—214. // Режим доступу : <http://search.ukr.net/google/search.php?q>

Коротич Е. В.

**Прагматика языковых средств, обозначающих ребенка,
во внешнем асимметрическом общении
(на материале автобиографических повестей М. Стельмаха)**

В статье охарактеризованы прагматические особенности номенов, обозначающих ребенка, во внешней асимметрической коммуникации. Эти языковые средства проанализированы в следующих аспектах: отраженное в них отношение номинатора к называемому человеку, их функции, гендерные особенности и эго-состояния собеседников, участие в коммуникативных тактиках, оценка, признаки, заложенные во внутреннюю форму слова, и актуализация соответствующих концептов народной языковой картины мира.

Ключевые слова: асимметрическая коммуникация, коммуникативная тактика, прагматика, номен, внутренняя форма слова, оценка, сема, эго-состояние.

Korotych K. V.

**Pragmatics of the language means describing child
in the external asymmetrical communication
(under the autobiographical stories of M. Stelmakh)**

The pragmatic features of nomens describing child in the external asymmetrical communication are characterized in the article. These language means are analysed by the attitude of the nominating person to the nominated one, their functions, the gender features and ego-conditions of interlocutors, their participating in the communicative tactics, the estimation, the features based on the inner form of the word and the actualization of the appropriate concepts of the national language picture of the world.

Key words: asymmetrical communication, communicative tactic, pragmatics, nomen, inner form of the word, estimation, seme, ego-condition.